

Авраменко В.І.

к.п.н., доцент

До витоків українського підручникотворення в період УНР

Існування протягом 1917-20 рр. Української Народної Республіки, наслідки визвольних змагань українського народу зумовили розширення функцій української мови, незворотні зміни в її статусі. За кілька років самостійності молода Українська держава заклала основи свого політичного та культурно-освітнього життя. З приходом до влади Центральної Ради у 1917 р. було знято усі заборони щодо української мови. Порівняно за короткий час вона стала мовою державних установ, школи, різних галузей науки, науково-технічної, навчально-освітньої літератури, преси. Здобувши доступ у всі ділянки життя, вона потребувала виробленої й усталеної термінології. У зв'язку з цим інтенсивнішим стає процес творення як окремих термінів, так і цілих терміносистем. Виникає необхідність у систематизації, уніфікації, впорядкуванні наявних у мові і новостворених термінів. Найбільшу потребу в нормативній термінології відчувала школа, що перейшла на українську мову викладання і не мала єдиної програми, відповідних підручників, єдиної усталеної термінології. Актуальність цієї проблеми державної ваги була підтверджена реаліями українського життя після 1917 р., коли “по цілій Україні постають усякі гуртки та комісії, що пильно займаються складанням найрізніших термінологічних словників. Почала працювати українська школа, а вона голосно вимагала наукової термінології. Її ж вимагали й різні державні установи, що постали з того часу” [4, 51].

Великою заслугою Центральної Ради було те, що вона заклала фундамент української школи: були розроблені навчальні плани для народних, середніх шкіл, засновано українські гімназії, яких наприкінці 1917 р. було 53. Був заснований український університет у Кам'янець-Подільському, народні університети в Києві, Харкові, Одесі, професійні школи, Педагогічна Академія. Усі ці заклади потребували навчальних

підручників із достатньо унормованою термінологією.

Процес упровадження української термінологічної лексики в українській школі в 1917-20 роках відбувався в складних умовах розбудови національної системи освіти. Тривале примусове навчання дітей у школах російською мовою мало значний вплив на їхніх батьків. Вони поступово відмовлялися від “мужицької” мови самі і заохочували дітей навчатись “великодержавною”. Введення в школах викладання рідною мовою, особливо в міських, викликало протест батьківських комітетів. Та все ж українізація шкіл поступово рухалась вперед.

“Питання науки в школі не було простим, – писав про цей період Ю.Шевельов, – бракувало досвіду, підручників, досвідчених викладачів українознавчих предметів і просто вчителів, які б володіли українською мовою. По містах поширеним явищем були протести батьківських комітетів проти навчання українською мовою. Чи було й таке на селі, не відомо. У квітні 1917 р. Тимчасовий Уряд видав розпорядок про школи на Україні: в початкових школах дозволялося навчання українською мовою, а російська ставала обов’язковим предметом з другої класи; у вчительських семінаріях заводилися курси української мови, літератури, історії й географії; у вищих школах засновувалися катедри української мови, літератури, історії й права. 8 серпня затверджено законопроект про відкриття двох державних українських гімназій. Другий Всеукраїнський Учительський з’їзд (10-12 серпня ухвалив цілком ділові резолюції, в яких вимагав українізації початкових шкіл з першого вересня 1917 року та жадав, щоб були організовані літні курси, де вчителі гімназій готувалися б до переходу в майбутньому на викладання українською мовою) [8, 62].

Генеральний Секретаріат освіти в 1917 році видав декларацію, де говорилося: “В справі народної освіти Секретаріат має на меті насамперед з’єднати в своїх руках все керування шкільною освітою, а власне: догляд за проведенням на місцях українізації школи, організації видання шкільних підручників, відшукання і приготування учителів для шкіл та поміч у

згуртуванню їх у професійні товариства” [5, 107].

Незважаючи на технічні та фінансові перешкоди, в Україні відкривалися видавництва, що друкували підручники для шкіл. У березні 1917 р. за видання таких підручників узялося Товариство шкільної освіти в Києві, створене з кращих українських педагогічних сил (Я.Чепіга, О.Дорошкевич, О.Музиченко, С.Постернак та інші). Головою цього товариства було обрано І.Стешенка, визначного національно-освітнього діяча, літературознавця, професора середніх і вищих шкіл, Генерального Секретаря Народної освіти. Його заступником став П.Холодний, визначний український педагог, за фаховою освітою – хімік. Він склав основу проекту єдиної школи, опрацьованого пізніше комісіями Міністерства освіти. Очолене ними “Товариство шкільної освіти” проводило велику творчу роботу в освітній галузі. За його ініціативи 18 березня 1917 року на власні кошти відкрито першу українську гімназію імені Т.Шевченка в Києві. У квітні 1917 року товариство організувало перший Всеукраїнський з’їзд учителів, виробило план єдиної школи в Україні, який було розглянуто на другому Всеукраїнському учительському з’їзді в серпні 1917 року. “Товариство шкільної освіти” працювало і над виробленням української термінології з різних галузей знань, видавало шкільні підручники, навчальні програми, необхідні для українізації освіти.

Комісія мови, яка працювала при цьому Товаристві, ухвалила видати у “Друкарні Центральної Ради” “Граматичну термінологію і правопись”. Заслугою укладачів цього підручника було те, що вони зробили першу спробу впорядкувати фонетичну термінологію, адже після 1917 р. фонетику почали вивчати в школах: зубний звук, губний звук, йотований, горлянковий. Деякі з цих термінів, наприклад: згук, гук (звук), голосівка (голосний) не були прийняті наступними граматами, а деякими мовознавцями (Н.Москаленко) розцінювалися як намагання “якнайбільше відрізнити українську фонетичну термінологію від російської” [3, 141]. Для назв частин слова рекомендовано було до вживання терміни галицького походження, які

використали у своїй граматиці С.Смаль-Стоцький і Ф.Гартнер: пень (основа), приріст (префікс), приріст кінцевий (суфікс). Пізніше ці терміни були відкинуті як двозначні. Значна кількість граматичних термінів цього підручника увійшла до наступних граматики і узвичаїлися в сучасній українській мові. Це назви частин мови: дієслово, іменник, прикметник; назви частин граматики: фонетика, морфологія, польський термін складня (синтаксис) вживаний українськими граматами наступного десятиліття, в середині 30-х р. був визнаний як націоналістичний. Вперше в “Грамотичній термінології й правописі” було вжито сучасний термін сполучник, замість вживаного скрізь злучник та союз. В передмові до цього видання автори обґрунтовували свою позицію намаганням українізувати російські граматичні терміни: “нами з російської термінології подано і передано в нашій мові деякі терміни, що з погляду новішої граматики можуть бути зайві. Але ми виходили з того погляду, що ті слова треба мати стало переданими по українському через те, що вони можуть уживатися і в загально літературному зміслі, без усяких стосунків до граматики” [2, 2].

У 1917 році природничою комісією Товариства шкільної освіти було видано “Географічну термінологію”. Це був невеликий за обсягом перекладний російсько-український словник, що налічував 277 термінів. Слова подані в алфавітному порядку, до кожного українського терміна вказано його рід. Ця спроба українізувати російську природничу термінологію була не досить вдалою. Такі новостворені кальки як трус (землетрясеніє), кривуля (зигзагъ), мітла (комета) не мали повної семантичної відповідності і тому не були прийняті за норму [1, 15].

На допомогу школі у цьому ж році математичною комісією Товариства буда видана “Програма систематичного курсу арихметики (аритметики) і термінологія.” Математична термінологія представлена досить широко і була зручна у використанні учнями: до українських термінів були подані їх синонімічні пари, а до переважної більшості – їх російські відповідники. Наприклад: природний (натуральний) ряд чисел, предметні (конкретні)

числа, означення дії (рос. опредѣленіе), відсотки, прибутки, первісний капітал (проценти). Деяким термінам паралельну пару складала назва, взята з галицьких підручників: зменшенник (рос. уменьшаемое), (гал. умалимок). Такий порядок розміщення математичних термінів пояснювався тогочасною ситуацією в школі, адже до 1917 р. в усіх навчальних закладах України навчання проводилося російською мовою. Тому учням зручніше було знайти знайомий їм термін і український його відповідник. Українські геометричні терміни, рекомендовані “Програмою...”, в більшості були галицького походження, наприклад: проста (пряма) лінія, прямовисна (вертикаль), сторчова (перпендикуляр), рівнобіжні (паралельні), обсяг (об’єм). Математичні терміни числитель (чисельник), знаменатель (знаменник) були кальками російських термінів, тому пропонувалося “замість цих невдалих термінів вживати “верхнє число”, нижнє число дроба” [6, 4].

Видані Товариством шкільної освіти збірнички були здебільшого об’єктами недоброзичливої критики, особливо російської, але для перших кроків української школи – абсолютно потрібними і майже єдиними порадиниками. Потрібно зазначити, що термінологічна робота Товариства за 1917 р. не обмежувалася тільки виданням навчальних посібників. У травні 1917 р. Товариство шкільної освіти змогло організувати курси для вчителів, основною метою яких було термінологічне інструктування українського вчительства. Співпрацюючи з Київським науковим товариством, Товариство шкільної освіти було найбільш авторитетною організацією в справі становлення та розвитку навчальної термінології на початку доби УНР.

Приблизно в 1917-1918 рр. (точного року видання немає) з’являється невеликим тиражем “Українська граматична термінологія”, ухвалена Катеринославським учительським товариством і видана в Катеринославі видавництвом “Каменяр”. Цей підручник містив термінологію, вживану попередніми граматиками: фонетичні терміни голосовий, голосівка (голосний), шелестовий, шелестівка (приголосний) були досить розповсюдженими. Але терміни для простого речення, утверджені цим

Товариством, стали нормою у сучасній українській мові: просте, скорочене, стягнене, вставне. Вперше після Є.Тимченка (1917) у цьому підручнику використано термін вигук.

Офіційні заходи в розвитку й усталенні навчальної термінології на початку доби УНР були невеликі, хоча „при Українським Народнім Товаристві в Києві повстала Термінологічна Комісія, якої завданням було складати шкільну термінольоґію”. Восени 1917 р. Генеральний Секретаріат Освіти дає спеціальне доручення працівникові Термінологічної комісії Київського наукового товариства О.Курило впорядкувати матеріали до шкільної термінології. Було розпочато роботу над фізичною, хімічною та медичною термінологією. У 1918 році було видано “Словник української фізичної термінології (проект)”. В історії української термінологічної лексикографії маємо безпрецедентний випадок, коли не фахівцеві відповідної галузі, а філологові доручено підготувати термінологічний словник. Це свідчить про високий науковий авторитет О.Курило, її всебічну освіченість. У своїй роботі укладачка використовувала наукові концепції І.Верхратського, В.Левицького, С.Рудницького, І.Горбачевського. Особливу увагу О.Курило звертала на використання народно-розмовної мови як джерела розбудови фізичної термінології. Авторка прагнула вберегти українську мову від іншомовних впливів, намагаючись підібрати національні відповідники до більшості іноземних термінів. Укладачка словника намагалась зібрати усі терміни, що вживались в народній мові, науковій літературі, підручниках та словниках, пропонуючи їх на розгляд і обговорення фахівців. Тому до кожного фізичного терміна (російського) знаходимо від 2 до 15 синонімів, наприклад: вибрація – вибрація, бреніння, тремтіння; весомость – тягота, вагота; гашеная известь – гашене вапно, розпущена вапна, попілнуха; жидкость – плин, плинність, теча, рідина, рідкість. О.Курило розуміла, що саме життя внесе свої корективи, відбере з ряду синонімів терміни, придатні для наукового й шкільного вжитку, а невдалі терміни замінить більш вдалимими назвами. Отже, українські навчальні

терміносистеми 20-х років, як і наукова мова в цілому, перебували в стадії формування й становлення. Помірковане вживання термінів іншомовного походження свідчило про неможливість абсолютного відмежування від принципу орієнтації на міжнародну термінологічну практику. Тому у “Словнику української фізичної термінології” є чимало поширених в інших європейських мовах термінів, особливо утворених на базі грецьких та латинських слів, наприклад: адсорбція, вольтметр, електроліт, індукція, магnezія, параболя, синусоїда. Більшість термінів, запропонованих О.Курило, функціонує в сучасній навчальній літературі, напр.: абсолютний нуль, валентність, вимикач, кінетична енергія, насичена пара, поверхня тіла, стрижень, точка дотику. Значна частина назв так і не увійшла до активного фонду фізичної терміносистеми і залишилася в її пасивному запасі. Серед них артезійська студня (артезіанська свердловина), давлення (тиск), двигач (двигун), срібловий бром (бромисте срібло), дрібногляд (оптичні прилади), дестилярня (дестилятор) та ін.

Словник фізичних термінів О.Курило є цінним джерелом вивчення процесів становлення української фізичної термінології, він активно вплинув на формування українських навчальних терміносистем на національній мовній основі.

У 1918 році Департаментом нижчої освіти Міністерства народної освіти було видано “Тимчасові програми для нижчих початкових шкіл на 1918-1919 шкільний рік”. В цих документах знаходимо цілу низку термінів, пов’язаних з певними навчальними дисциплінами, наприклад математики: знаменателі, двохцифрне (число), аршин, сажінь, пуд, хунт, кілометр, центиметр; української мови й письма: закінчення слів, диктовка, граматичні підвалини, поняття про корінь, правопис, орфографічні знання; географії: географія, сузір’я, соняшні годинники, обрій (горизонт), масштаб, компас, карта. Деякі з вищеназваних математичних термінів виміру, ваги в наступних підручниках з математики для початкової освіти не зустрічаються. Вони увійшли до пасивного запасу термінологічної лексики української мови.

При Департаменті професійної освіти Міністерства народної освіти в 1918 р. було організовано Технічно-термінологічну комісію, яка видала за редакцією Т.Секунди три невеликі за обсягом словники технічної термінології.

Термінологічні комісії були створені при Міністерстві шляхів, Міністерстві юстиції, Міністерстві судових справ.

Намагання уряду, Міністерства народної освіти спрямувати термінологічну роботу в організований процес творення термінолексики різних галузей знання були викликані невідкладною потребою в ній освітніх закладів і установ України.

У період Гетьманату різко збільшується кількість українських шкіл – початкових, середніх, вищих, а також гімназій. Усе це потребувало навчальних книг. В журналі “Вільна українська школа” за січень-лютий 1918 року надруковано список книг “Українські підручники для галицьких шкіл” з такою приміткою редакції: “Коли ми складаємо підручники для шкіл на території Української Народної Республіки, ми повинні пам’ятати, що в наших братів – галичан подібні підручники вже складено. Отже, ніяк не можна нехтувати їхнім досвідом, виробленою термінологією, увагами і т. ін.” [7. 94].

У 1918 році в Галичині з’являється “Грамматика української мови” В.Сімовича, яка була, за висловом Є.Тимченка, “зовсім новим типом підручника” [18, 486], ввібравши в себе все найкраще, що було вироблено в граматичній літературі до того часу. В.Сімович в основному використовує граматичну термінологію С.Смаль-Стоцького і Ф.Гартнера, але наводить і терміни, вживані східноукраїнськими авторами граматик, зокрема, А.Кримським, П.Залозним, часто подаючи по кілька назв одного поняття.

Синтезуючи термінологію західного і східного регіонів України, грамматика В.Сімовича відіграла значну роль у формуванні й стандартизації національної граматичної літератури.

Таким чином, необхідною умовою розвитку українських навчальних

терміносистем була постійна праця інтелігенції – і фахівців певної галузі, і філологів: “Перші слідкують за тим, щоби новий термін відповідав своєму призначенню; другі пильнують, щоби нововведений термін відповідав своїми вимовою й формою правилам нашої народної мови” Для вченого, дослідника, педагога, кожного, хто в той час вболівав за термінологічну справу, було зрозуміло, що термінологічне питання зростає до масштабів державної проблеми.

Чітке розуміння потреби розвитку національної термінологіки для освіти, інтелектуалізації нації, збагачення її наукового потенціалу бачимо в працях таких визначних особистостей як М.Драгоманов, І.Верхратський, І.Огієнко, В.Сімович, О.Курило, О.Яната, Є.Тимченко та ін.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Географічна термінологія, зложена природничою комісією Українського Товариства Шкільної Освіти. – К., 1917. – 12 с.
2. Граматична термінологія і правопис, ухвалені комісією мови при Українському Товаристві Шкільної Освіти в Києві. – К., 1917. – 20 с.
3. Москаленко Н. Нарис історії української граматичної термінології. – К.: Рад. шк., 1959. – 224 с.
4. Огієнко І. Інститут Української Наукової Мови в Києві // Рідна мова. – 1933. – Ч.2. – С. 50-54.
5. Похилевич М., Скуратівський С. Підручник суспільствознавства (історія). – Х.; К.: Держ. вид-во України, 1930. – 204 с.
6. Програми з біології для старшого концентру семирічної політехнічної школи. – Х., 1932. – 32 с.
7. Уманець М., Спілка А. Словарь російсько-український. – Л., 1893. – 1150 с.

8. Шерстюк Г. Коротка українська граматики для школи. Ч. 1. – Вид. 4-е. – К.: Вернигора, 1918. – 64 с.